

Тарас Гунчак
(Нью-Арк, США)

ПОЛЯКИ І УКРАЇНЦІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Польсько-українським взаєминам під час Другої світової війни надали чіткої форми могутні сили, що змінили долі націй унаслідок глобального характеру змагання за владу й панування, а також спадщина українсько-польського конфлікту. Цей конфлікт мав історичні корені, але поглибився в результаті антагонізмів міжвоєнного періоду, що чимдалі посилювалися. Він зростав протягом 1920-х рр. і після заснування Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р. перетворився на конфронтацію між польською та українською громадами.

Слід відзначити, що хоча в 1930-х рр. помірковані елементи українського політичного спектру пристали б на автономний статус у рамках польської держави, лідери ОУН – організації, котра користувалася підтримкою західноукраїнської молоді, – визнавали тільки незалежну та суверенну українську державу. Своєю репресивною та антидемократичною політикою щодо українського населення польський уряд мимоволі лляв воду на млин радикальних українських елементів¹.

Отож 1930-ті рр. підготували ґрунт для трагічних польсько-українських подій Другої світової війни. Радикалізація цих 2-х громад, що дедалі зростала, призвела до відкритої конфронтації під час війни, внаслідок чого загинули тисячі людей з обох сторін. Щоб не заглиблюватися в надмірну деталізацію, поставмо основне запитання: чи існувала бодай якась можливість компромісу між поляками й українцями – народами, що претендували на ту саму територію? На жаль, відповідь, мусить бути негативною, бо кожен компроміс вимагає хоча б готовності взаємних поступок: а таких умов узагалі не існувало, принаймні на ранньому етапі війни.

Українці були без останку віддані справі здобуття повного суверенітету над усією українською етнографічною територією, позаяк поляки наполягали на принципі *status quo ante bellum*, тобто становищі, що існувало до війни². Неспроможні розв'язати територіальну проблему мирними засобами, обидві сторони вдалися до кривавої війни, що скидалася на етнічну чистку. Отож, політичний керівник Української повстанської армії закликав поляків покинути українську землю й відійти за Буг³. Тим часом поляки, у відповідь на українське насильство, видали летючку (листівку), закликаючи українців відступити на схід – за Збруч⁴.

Кривава війна між цими 2-ма сусідніми народами була не випадковою, а радше результатом взаємних підозр, антипатій і насамперед браку пошани один до одного. Так, наприклад, принаймні у 2-х звітах до Лондону з Польщі українцями вважалися тільки ті особи, хто мешкав у Радянському Союзі. Натомість українців, які проживали в Галичині, на території, котру поляки вважали своєю, вони називали “русинами”, що, сказати б, нагадувало кривди, заподіяні українцями у міжвоєнний період⁵. Було б наївним вважати що головні учасники війни, тобто Німеччина й Радянський Союз, не використовували польсько-українського конфлікту. Друга світова війна – оця боротьба між 2-ма тоталітарними недолюдками – завдала безпосереднього удару по українсько-польських взаєминах. Польський звіт від квітня 1943 р. натякав на те, що совети мали причетність до деяких кривавих подій на Волині⁶. У своїй політиці щодо українців і поляків німці також грали в гру “поділяй і пануй”, загострюючи, таким чином, уже й без того напружені взаємини між обома народами. Наприклад, коли українські поліцейські підрозділи (бл. 5 тис. осіб), створені з місцевого населення, покинули свої станиці, щоби приєднатися до українського націоналістичного повстанського руху (19 березня – 14 квітня 1943 р.), німці зорганізували польські поліцейські частини, сформовані з місцевого населення і *фольксдойчів* (напівнімців) познаньського регіону. Це були саме ті підрозділи, що приєдналися до німецьких каральних операцій проти українського населення. Йдучи вулицями міст і сіл Волині, поліцейські навмисне говорили по-польському і співали польських пісень, аби спровокувати відповідну реакцію українців⁷. Звичайно, це не означає, що українські акти тероризму проти польського населення були виправданими.

Реалії міжнародних стосунків вимагали, аби Польський екзильний уряд здійснив переоцінку свого ставлення до національних меншин узагалі й до українців зокрема, щоб мати можливість висунути легітимні претензії на східні території довоєнного періоду. Уряд таки зробив це у 2-х окремих заявах від 18 грудня 1939 р. та 24 лютого 1942 р., де твердилося, що він має намір гарантувати українцям цілковиту рівноправність у кожній сфері діяльності⁸. В такому самому дусі порозуміння і співпраці з меншинами 31 березня 1943 р. Рада Міністрів ухвалила резолюцію, де містилася обіцянка надати українцям усіх прав, яких вони будь-коли домагалися, якщо ті захотіли би мешкати у польській державі⁹. Але саме в цьому й крилася проблема – вони прагнули бути незалежними.

Коли йдеться про польську або українську позиції, ми, звісно, узагальнюємо й зводимо різні погляди до того, що могло б виявити ставлення до цієї проблеми з боку більшості. Мета даної статті не

полягає в тому, щоб проаналізувати політичні програми польської чи української людностей. Детальніше вивченням саме таких проблем займався Ришард Тожецький у своїй авторитетній праці *“Поляки і українці”* (*“Polacy i Ukraińcy”*)¹⁰.

Незважаючи на обіцянки рівноправності для українців у складі майбутньої Польської держави, польський уряд підійшов до українського питання з домінантною позиції міжнародного учасника гри, котрий міг вести справу з українцями як об’єктом східноєвропейської геополітики. І справді, поляки думали, що мають кращі шанси вийти переможцями у змаганні з українцями за землі колишньої Східної Польщі. Вони сподівалися, принаймні на початку війни, що досягнуть цього за згодою Радянського Союзу і з допомогою західних альянтів.

Що ж стосується польського ставлення, то доволі показовою є таємна доповідна записка від 19 листопада 1942 р. генерала Владислава Сікорського, прем’єр-міністра Польського екзильного уряду, відправлена тільки найбільш високопоставленим польським урядовцям. У цій записці пояснюється, що польсько-радянська угода від 30 липня 1941 р. не є тимчасовою і повинна стати “поворотним пунктом у житті обох держав та населення, яке проживає в них”. Посилаючися на короткотривалу співпрацю між С.Петлюрою і Ю.Пілсудським, В.Сікорський наголошував на тому, що все завершилося невдачею. І далі він твердив: “Повернення до будь-якого варіанту такого роду експериментів було би божевіллям”¹¹.

Очевидно, політика Сікорського щодо СРСР виключала можливість будь-якого польсько-українського діалогу, що мав би на меті досягнення порозуміння між 2-ма націями. Здається, єдине, що могли зробити обидві сторони – це якнайбільше розширити вплив свого підпілля в окупованому регіоні. А така діяльність призвела до кривавої конфронтації між поляками і українцями, до речі, добре документованої. Водночас польський уряд заохочував польське підпілля до співпраці з українцями й обережного встановлення зв’язків з метою більше вивідати про них. Ці дії жодною мірою не повинні були зобов’язувати Польщу в політичній чи військовій сферах, бо тільки уряд міг укладати зобов’язальні угоди¹². Поляки, очевидно, вважали, що час сприяє їм, і відтак неохоче давали українцям будь-які зобов’язання.

Але в уряді все ж таки працювали особи, які мали більш позитивне ставлення до українського питання; зокрібна директор Відділу з питань меншин, доктор Ольгерд Горка, котрий 21 листопада 1942 р. підготував доповідну записку, де закликав уряд Сікорського засудити як фальшиву й недемократичну національну політику Польщі напередодні Другої світової війни. “Чи подобається нам це чи ні, чи подобається це польській громадській думці чи ні, – писав доктор О. Горка, – факт

залишається фактом: коли ми хочемо політично воювати за повернення всіх наших східних територій [...], то мусимо публічно й чесно оголосити про основну зміну в нашій політиці щодо українців". Подібні доводи висунув також Станіслав Папроцький у своїй доповідній записці від 23 листопада 1942 р., де твердив, що "не було могутнішого аргументу [...] у боротьбі за збереження цілісності Польської Республіки [...], ніж усвідомлення необхідності польсько-українського порозуміння"¹³. Поради названих авторів полягали саме у політиці пристосування, що в майбутньому могла би привести до примирення між обома народами.

Внаслідок посилення насильства на Волині проблема будь-якого порозуміння з українцями переросла межі суто політичної справи майбутніх кордонів Польщі. Для багатьох вона стала питанням не на життя, а на смерть. Відгукуючися саме на ці реалії, 11 березня 1943 р. лідер польського підпілля генерал Ровецький повідомив Лондон про те, що українці прагнули розпочати спільні військові операції проти німців і совєтів та водночас хотіли сприяти припиненню військових дій між поляками й українцями на Волині. На його думку, українці відмовилися б від своїх планів здобуття незалежності у процесі своєї співпраці з поляками. Наприкінці донесення Ровецький, натякаючи на те, що польсько-українські переговори не слід відкладати, попросив уряд відправити йому вказівки щодо політичних принципів, котрими він мав би керуватися¹⁴.

Сікорський неприхильно поставився до прохання Ровецького, оскільки той провадив курс, побудований на ідеї здобуття територіальної мети Польщі через міжнародну політику, наріжним каменем якої було досягнення взаєморозуміння з Росією¹⁵. Гра Сікорського, де ставки були дуже високі, не впливала на ситуацію на східних теренах передвоєнної Польщі. Там доноси й кровопролиття тривали безупинно. Польське підпілля, заявивши, що Польща наближається до перемоги, подібно до стосунків між паном і дрібним чиновником висловило пересторогу українцям, закликаючи їх схаменутися, інакше наприкінці війни їх буде покарано як карних злочинців¹⁶. Дуже схожим за змістом був і заклик до українського народу, виголошений 30 липня 1943 р. Крайовою політичною репрезентацією. Аби уникнути непорозуміння, там чітко заявлялося, що Польща не відмовиться від своїх східних територій. Більше того, автори заклику наказували українцям шукати Україну не в Галичині і на Волині, "а на річці Дніпро, в Києві та Харкові"¹⁷.

Навряд чи тон і зміст цих закликів могли сприяти поліпшенню стосунків між обома націями. Зі свого боку, українці хоча й не виявили пихатості поляків, але все ж таки висунули такі самі категоричні

претензії на свої західні території, де становили більшість. Саме за цих обставин митрополит Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький, за згодою керівництва бандерівської фракції ОУН, запропонував узяти участь у зобов'язальних перемовинах з відповідальними представниками Польщі. Організація українських націоналістів, пропонуючи антинацистську й антирадянську співпрацю, була готова відкласти на пізніше ухвалення рішення щодо польсько-українського кордону¹⁸.

Українська ініціатива надійшла в напружений критичний період. Віднайдення могил польських офіцерів у Катинському лісі викликало величезне напруження в радянсько-польських відносинах. Ця національна трагедія перетворилася в дипломатичну драму, коли Радянський Союз розірвав свої стосунки з Польщею. Згодом, у липні 1943 р., Сікорський загинув у загадковій авіакатастрофі над Гібралтаром, обставини якої ще й досі не з'ясовані. Польський уряд у Лондоні, що очолив новий керівник, був змушений і реагувати на зміни в міжнародній обстановці, і водночас знаходити нові підходи до розв'язання української проблеми. Це пояснювалося наближенням Червоної Армії після перемоги на Курській дузі в липні 1943 р.

Не надійшло не лише негайної, а й узагалі відповіді від поляків на українську ініціативу. Було чимало причин цього: не останні з них – проблеми відстані та проведення нарад з участю впливових людей в умовах німецької окупації. Але схоже, що найголовніша причина такого повільного реагування на українську ініціативу полягала в незгоді між членами польського керівництва щодо найкращого способу ведення справ з українцями. Так, відомо, що далекосяжні концесії та гарантії, що уряд у Лондоні запропонував українцям своїм рішенням 31 березня 1943 р., викликали певну занепокоєність серед поляків південно-східного регіону (Галичини). На думку останніх, ці обіцянки українцям були рівнозначні наданню їм статусу територіальної автономії.

Розкол між урядом у Лондоні та польським підпіллям чітко виявився в тому, що підпільне керівництво модифікувало урядове рішення від 31 березня, котре мало бути оголошене українському населенню, і опублікувало його у формі Заклику до українського народу 30 липня 1943 р.¹⁹ Заклик ряснів звинуваченнями, погрозами та категоричними вимогами. Він практично звів нанівець позитивні пропозиції вищезгаданого рішення. Якщо уважно прочитати Заклик, то мимоволі напрашується висновок, що мета підпільного керівництва, яке його виголосило, полягала в тому, аби образити й антагонізувати саме таких людей, з ким лондонський уряд прагнув дійти якогось *modus vivendi*. Переконливим доказом того факту, що підпілля було не готовим вести переговори з українцями у справі східних територій, стала відставка

генерала Казімежа Савіцького, командира Регіону III польського підпілля, який не міг погодитися з інструкціями уряду про те, як трактувати українське питання. Він вважав, що основою польсько-українських перемовин мало стати польське ставлення до проблем Східної України і беззастережна позиція щодо цілісності польських східних територій – Волині та Галичини; підпорядкування питання меншин на цих територіях польським державним інтересам; повернення польського майна довоєнного періоду; покарання тих, хто скоював злочини проти держави й населення під час війни, і т.п.²⁰

Це була справді трагічна ситуація, де опинились обидві нації, коли поляки й українці, з одного боку, збагнули, що потребують один одного для досягнення своїх національних ідеалів, а з другого – займали такі позиції, котрі могли їх тільки віддаляти. Отож, на конференціях, що відбулися в 1943-1945 рр., учасники брали на себе емоційні зобов'язання й обстоювали безкомпромісні позиції насамперед щодо територіальної проблеми, тоді як інші питання відійшли на другий план. Тільки учасникам конференції, що відбулась у Львові у березні 1944 р., пощастило піднести дискусії на вищий рівень. Згідно з протоколом цієї конференції, обидві сторони зійшлися в тому, що існування суверенних держав Польщі та України було в обопільних інтересах, а для безпечного майбутнього обох націй – історичною необхідністю. Вони також погодилися, що кордони між 2-ма країнами визначають суверенні держави Польща й Україна. Та все ж, слід зауважити, виникли деякі розбіжності у поглядах, як зазначено у протоколі конференції²¹. Наступні наради було проведено на основі домовленостей, досягнутих у березні 1944 р.²²

Але навіть під час перебігу таких конференцій звинувачення й взаємна ненависть домінували в стосунках між обома народами. Ворожість польського населення до українців у Східній Галичині виявлялася не лише у взаєминах між окремими особами, а й у підпільній пресі. Будь-який натяк на концесії апріорі відкидався пересічними мешканцями²³. Керівництво українського підпілля у відповідь на тривалу ворожнечу між цими людностями в лютому 1944 р. опублікувало Заклик до українських поліцейських, настійно пропонуючи їм не служити зброєю німецького імперіалізму, що прагне мати зиск з польсько-українського конфлікту. Автори Заклику, де перелічено різні кривди, заподіяні поляками, хоча й критикували “польських імперіалістів”, але водночас застерігали українців від скоєння будь-яких актів насильства проти польського народу, оскільки німецькі й більшовицькі імперіалісти використовуватимуть польсько-український конфлікт у власних інтересах²⁴.

Коли Радянська Армія (Червону Армію на той час уже було перейменовано) наближалася до довоєнних кордонів, польське політичне керівництво дуже занепокоїлося. Тепер йому стало ясно, що західні альянти не підтримуватимуть польські територіальні претензії і що саме Радянська Армія визначить межі советської сфери впливу. Мабуть, через це поляки поставилися нібито більш примирливо до українців. Усупереч комуністичному пануванню, деякі прогресивні особи у польському уряді виявляли бажання зробити українцям унікальну пропозицію, аби здобути їхню підтримку. Йдеться про проект, що виник в офіційних колах, які – радше всього вже згадуваний С. Папроцький – склали план документу під назвою “Нотатки щодо українського питання”, датований 10 січня 1945 р. У “Нотатках”, написаних для представлення на Ялтинській конференції, наголошувалося: уряд повинен заявити, що трактує українців як рівноправних з поляками спільних господарів спільної держави. В документі також твердилося, що він повинен на засіданнях наступного скликання Сейму схвалити такий закон, що перетворив би Польську Республіку на дуалістичну державу, котра складалася б із Польщі та галицько-волинських земель. У новій державі, назву якої ще не було визначено, польська й українська мови стали б цілковито рівноправними.

Незважаючи на надзвичайні поступки, ці “Нотатки” по суті являли собою план збереження польської присутності на східних територіях. У них підкреслювалося, що совети, “прагнучи (заволодіти. – Т.Г.) Східною Польщею і Волиню, завжди говорять від імені українського народу. Ми мусимо зробити все, щоб викрити перед міжнародною громадською думкою політику советів в українському питанні.”²⁵

З усього наведеного вище випливає, що не існувало жодної реальної можливості згоди між поляками й українцями, бо обидві сторони добивалися цілей, котрі взаємно виключали одна одну. Поляки прагнули відродити незалежну Польську Республіку в межах кордонів, що існували до Другої світової війни. Для цього Польський екзильний уряд робив значні зусилля у сферах внутрішньої та зовнішньої політики. Натомість мета українського націоналістичного руху полягала у створенні незалежної української держави у межах своєї етнографічної території. В результаті, поляки й українці воювали за ту саму територію, і ані перші, ані другі не були готові йти в цьому на компроміс. Проведені розмови й конференції стали важливим фактором у справі відходу від політики сили, але вони обминали зазначене питання. У воєнний період ця проблема залишилася не розв’язаною.

- ¹ Детальніше на цю тему див. у кн.: Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. Peter J. Potichnyi. – Edmonton, 1980; Україна - Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993. – С. 232-248.
- ² Р.Тожецький подає доволі широку документацію про польське ставлення до цієї справи (*Torzecki Ryszard. Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu Ukraińskiego w polityce Polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939-1944)* // *Dzieje Najnowsze: Rocznik*. – XIII. – 1981. – S. 319-327).
- ³ Studium Polski Podziemnej w Londynie (далі – SPP). – Sygn. AK 7332/43.
- ⁴ Там само. – Sygn. 162/58.
- ⁵ Див.: Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego w Londynie (далі – IHS). – *Sprawozdania Delegata Rządu*. – Sygn. A.9.III, 1/10. – K. 265; SPP. – *Stosunek do Ukraińców i Rusinów*. – Sygn. AK 2698/41.
- ⁶ SPP. – *Sprawozdania sytuacyjne z kraju*. – T.4. – S. 82.
- ⁷ Див.: IHS. – *Stosunki Polsko-Ukraińskie w kraju*. – Sygn. A.11.85 b/8. – K. 3; Sygn. A.9.III.1/22; SPP. – Sygn. AK 6307/43; Sygn. AK 6744/43.
- ⁸ IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ⁹ Детальніше резолюцію див.: IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ¹⁰ *Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie Rzeczypospolitej*. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe, 1993. – S. 167-197.
- ¹¹ IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ¹² *Armia Krajowa w dokumentach. 1939-1945*. – T.1: wrzesień 1939 – czerwiec 1941. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970. – S. 298-299, dokument 73; S. 309, dokument 81.
- ¹³ IHS. – Sygn. A.11.851 b/26.
- ¹⁴ SPP. – Sygn. AK 1217/43. Р. Тожецький аргументував це так: поляки вважали, ніби українці змінять своє ставлення, допіру переконаються в тому, що Німеччина програє війну, й Червона Армія почне наблизитися до старих кордонів. У цих умовах вони волітимуть жити в кордонах польської держави (*Torzecki Ryszard. Kontakty Polsko-Ukraińskie...* – S. 332).
- ¹⁵ SPP. – Sygn. AK 1217/43.
- ¹⁶ IHS. – *Wyciągamy rękę i ostrzegamy*. – Sygn. A.11.851 b/8.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ SPP. – Oddział VI. – Teczka „Stosunki polsko-ukraińskie 1943”. Цей документ було опубліковано у зб.: *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*. – T.2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943. – Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1973. – S. 474.
- ¹⁹ Детальніше у ст.: *Torzecki Ryszard. Kontakty Polsko-Ukraińskie...* – S. 338.
- ²⁰ Там само. – S. 339-340.
- ²¹ Архіви Української Головної Визвольної Ради (далі – Архіви УГВР). – III. – 8-8.
- ²² *Łebied Mykoła. W Kwestii Stosunków Między Ukraińskim i Polskim Podziemem Antyniemieckim w latach 1942-1944* // *Сучасність*. – 1985 (літо). – № 1-2. – С. 161-162 (польск. мовою).

²³ *Torzecki Ryszard. Polacy i Ukraińcy. – S. 184-185.*

²⁴ Архіви УГВР. – Б. 2/2.

²⁵ ІНС. – Sygn. A.11.851 b/29.

*Ігор Ільюшин
(Київ)*

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ЗБРОЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ І АРМІЇ КРАЙОВОЇ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1939-1945 рр.)

Джерельну базу будь-якого дослідження із зазначеної проблематики має складати, в першу чергу, широке коло документальних матеріалів - як з вітчизняних архівів, так і архівів Польської Республіки.

Величезна кількість архівних джерел, що висвітлюють побудову організаційно-територіальної структури й діяльність Армії Крайової на західноукраїнських землях за часів німецької окупації, зберігається в Архіві нових актів у Варшаві¹ та архіві Військового історичного інституту в Рембертові².

Зокрема, звіти волинського та львівського командування АК, рапорти політичних представників (делегатів) польського емігрантського уряду за 1942-1944 рр. знайомлять із завданнями та масштабом дій місцевих "аківських" підпільних структур з підготовки до всезагального антигітлерівського повстання у Польщі, що мало вибухнути наприкінці війни, головним чином, на етнічних польських землях, зіткнення з радянськими військами в разі просування останніх на Захід. Їх зміст переконує в тому, що саме останні завдання були головними в діяльності цих структур, а створення, наприклад, на Волині баз самооборони й "проаківських" партизанських загонів, на відміну від їх появи в Генеральній губернії, стало вимушеним заходом і значною мірою реакцією на дії УПА.

При вивченні вищевказаних документів слід прагнути до критичної їх оцінки та усвідомлення того, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені. Враховуючи, наприклад, існування розбіжностей між показниками, що подавалися місцевими керівниками польського підпілля про кількісний склад АК в Західній Україні й наслідки її бойових дій, та інформацією про те саме, котру надсилало до Лондона Головне командування АК, яке знаходилося у Варшаві, можна уточнити статистичні дані про дійсний стан останньої і реальні результати її, передусім, антинімецької боротьби.